

מְחַקָּרִי
יְהוֹדָה
וּשְׁוֹמְרוֹן
הַקּוֹבֵץ הַעֲשִׂירִי

עורך ד"ר יעקב אשלי

מכון המחקר, המכללה האקדמית יהודה וושומרון, אריאל

תוכן העניינים

שער ראשון: ארכיאולוגיה וההיסטוריה

ישראל מיטליס	עדויות ארכיאולוגיות לשוניים ומונופיים בארץ-ישראל	11
שמעאל גבעון	במאה ה-14 לפני הספירה	19
זאב משל	בית שלושת המרחבים מטל חרסים	25
חנן אשלי	על "לשונות" יס-המלך ותאורך תיאורי הנכבות במקרא	33
ורדה זוסמן	משכולת של שלושה שקלים [!] מחורבת קומראן	35
ורדה זוסמן	שלוש הארות על גורת חרס	53
אשר ז' קאופמן	תיאורי מבנים על גבי גרות חרס ארץ-ישראלים	77
אבי סולומון	"ונטרון מן שמייא שאין כותל פערבי חרב לעולם"	89
יחיאל זילנגר	תכנון ערים הלניסטי ומציגת ירושלים החושה" לאור	103
עפר שייאון ודונלד צבי אריאל	עדות לקיום יישוב יהודי בנווהה בתקופת הבית השני	113
בועז זיסו	מאבקי הורדוס הנדול ומתתיה אנטיגנוס במצוקי הקרנטל	119
אהוד נצר, יעקב קלמן ורחל לוייס	"בחלת" שבמנילת הנחות – בכקעת עין סאמיה שבמדבר	137
יעקב קלמן	מבנים ממורח לבניין המונומנטלי בהרודיון תחתית	143
רוני רייך ואלי שוקרון	הרובע שטמפרב לחומות העיר ירושלים ומחוצה להן	147
חיים בנידוז	בתקופה הביזנטית	153
משיל יתרה וヨבל ברוץ	השתמרות שמות יישובים קדומים ביudeה בהשוויה	159

מבנים מזרחי לבניין המונומנטלי בהרודיון תחתית

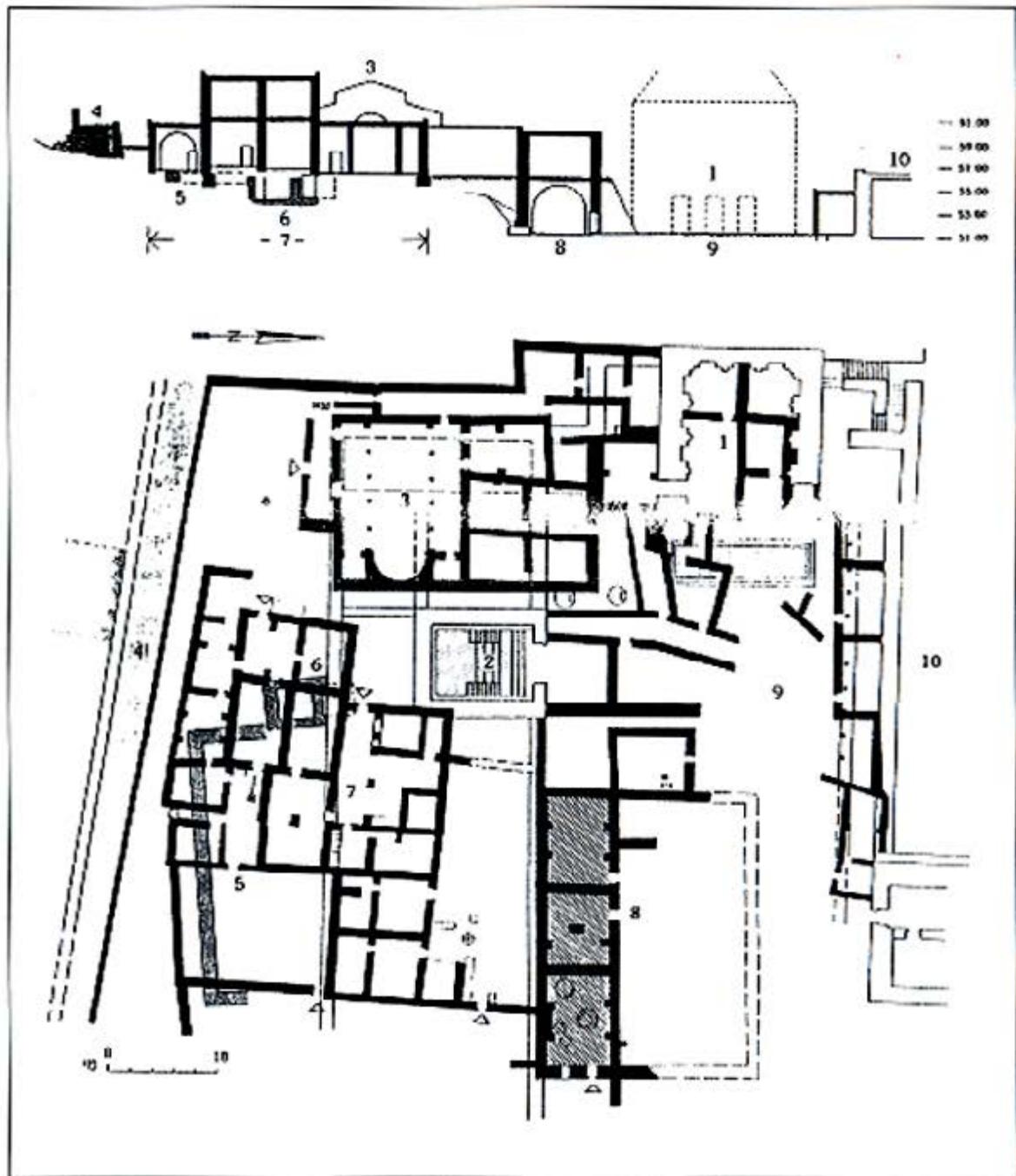
אהוד נצר, יעקב קלמן ורחל לוריס
המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים

החרפירות בהרודיון תחתית, שהתחדשו בתחילת שנת 1997, התרכזו בשני שטחים: בבייה-המרחץ (נצר ואחרים, 2002) ובאזור שטוחה לבניין המונומנטלי.¹ המטרה העיקרית בחפירת האזור האחרון הייתה איתור המבנה, שאבניו שימושו להקמת הכנסייה המרכזית (מן התקופה הביזנטית), שנחשפה בסוף שנות ה-70 מדורות לבניין המונומנטלי (מדובר באבני גזית מפוארות בסגנון הרודיאני, חלון מעוטרות, שנעשו מאבן מיוזיקשה וככבה; נצר, 1999; Netzer, 1981).

במהלך החפירות נחשף אזור נרחב, הממוקם ממזרח לבניין המונומנטלי, לכנסייה המרכזית ולמקווה הגדול המוצוי בינהן. אורכו כ-36 מ' ממזרח למערב וכ-33 מ' מצפון לדרום (איור 1). מרבית המבנים שנחשפו באזורי זה מתוארכים לתקופה הביזנטית. בדרום האזור נחשף קטע ארוך של מעין חומה, שנבנתה קרוב לוודאי על ידי הצבא הרומי לאחר חורבן ירושלים, בשנת 70 לספירה, בעת המצור על הKENAIM. במרכז השטח שנחשף נמצא שרידי מבנים מן התקופה הרודיאנית, שייצאו מכלל שימוש עוד במהלך תקופה הבית השני. מבנים אלה קדמו לנראה להקמת הבניין המונומנטלי והמסלול המתmeshך מן הבניין המונומנטלי ועד למרחק של 350 מ' בכיוון ממזרח (רוחבו של המסלול כ-30 מ'). מצפון לאזור הנדון, בשוליים הורדומים של המסלול, נחשף בנין מאורך, שככל שלושה חדרים. אורך הבניין כ-25 מ' ורוחבו כ-8 מ'. הבניין נבנה אמנס בתקופה הביזנטית וחדרו המזרחי שימש בית-בד לשמן זית, אך יסודותיו הם מן התקופה הרודיאנית (ראה מאמרו של יעקב קלמן בקובץ זה).

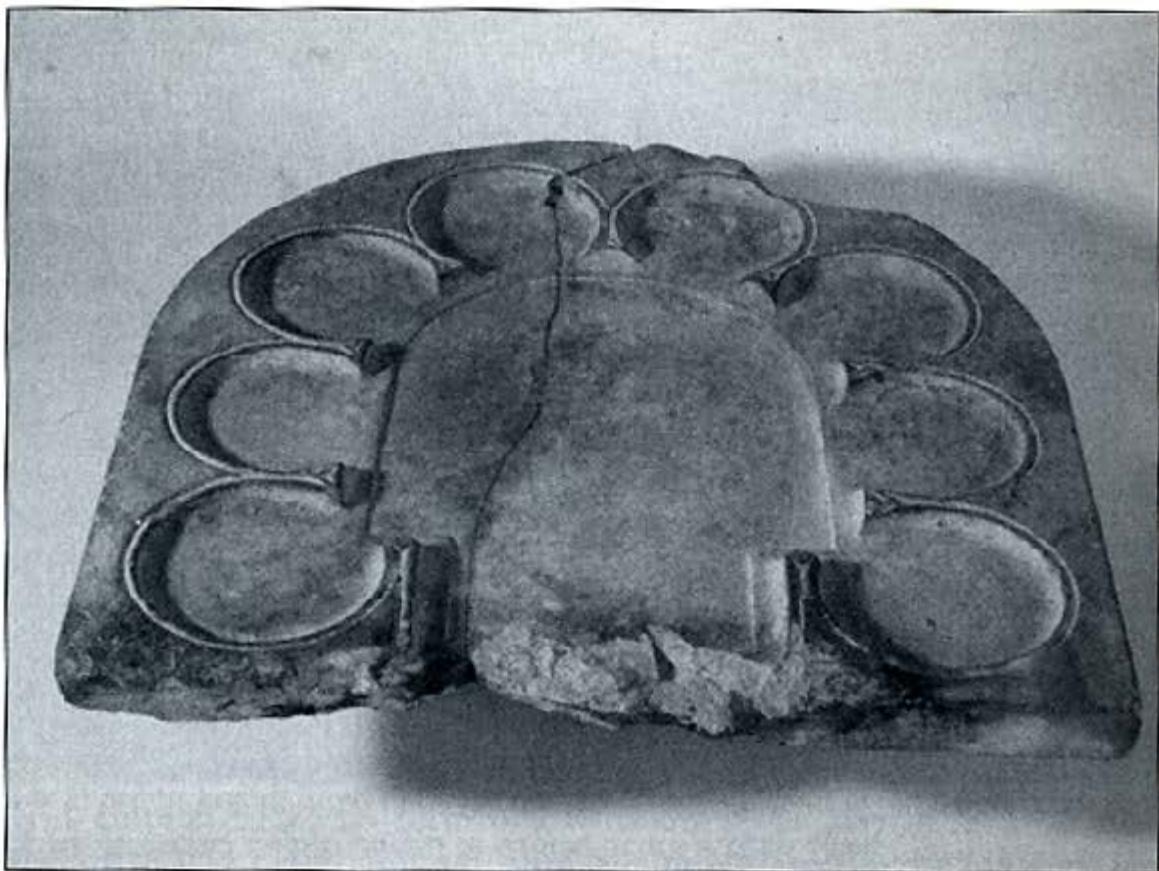
המבנים מן התקופה הביזנטית, שנחשפו ממזרח לכנסייה ולמקווה הטהרה, משתרעים על שטח של כ-100,1 ממ"ר. קשה לקבוע בוודאות מה היה ייעודם של המבנים הללו, מצד אחד אין מבנים מתוכננים כicular homogenitאת אחת ואין ספק שנבנו בשלבים מספר, אך מצד שני מעיד המכלול בשלמותו על סדר ועל ארגון. בדרום-מערב השטח הנדון בולט במיוחד מבנה בניו בקפדות שמידותיו כ(10 X 14) מ', שהוא בעל שתי קומות. כל ארבעת מדריו של המבנה היו מרווחים בפסיפס בנוון לבן. באחד מהם שולב ברצפת פול זעיר, עגול, עם זוגים גיאומטרי לצבעים. שברי הפסיפס הרבים שנמצאו בין חורבות הבניין מעידים על רצפות דומות גם בקומת העליונה. נמצא חשוב נוסף שנחשף כאן הואلوح מאבן ביטומין – שולחן אופיני למינאים – מעוצב יפה, שצורתו צורת פרסה עם שמונה שקעים עגולים להנחת האוכל. זהו השולחן היפה מסונו המוכר עד כה בארץ (איור 2; ישראלי

¹ החפירות בהרודיון נערכו בשנים 1997–2000 ונוהלו על ידי אהוד נצר בסיווע יעקב קלמן ובשיתוף פעולה של רחל לוריס ואורן גוטפלד.

איור 1: תוכנית המבנים ששמורה לבניין המונומנטלי והתק מIDDEN לדירות במערב לכיוון צפון (לתוכנית ולהתק הנלווה)

1. הבניין המונומנטלי מתקופה הורדוס
2. מקווה טהרה נדול מתקופה הורדוס
3. הכנסייה המרכזית מן התקופה הביאניטית
4. חומה מתקופת הצבא הרומי, לאחר חורבן בית שני
5. מבנה בצורת האות "ח" מתקופת הורדוס, שפרק עוד ביוםיו
6. מקווה טהרה מתקופת הורדוס, שיצא מכלל שימוש עוד ביוםיו
7. מכלול מבנים מן התקופה הביאניטית
8. מבנה שככל שלושה חזרים מן התקופה הביאניטית, שישוותיו מימי הורדוס; חזרו המזרחי שיטש ביתה.
9. המסלול בקדמת הבניין המונומנטלי
10. מכלול הבירכה; גן נוי מתקופת הורדוס

איור 2: שולחן אוכל עשוי מאבן ביטומין ובו שמונה שקעים

(ומבורך, 2000, 68–69). במרכזו קבועה החדרים שנחשפה ממזרח למבנה עם רצפות הפסיפס הייתה חצר זעירה, שרווחה אף היא בפסיפס. בחצר נחשפו בור מים, שוקת גדולה עשויות מאבן טונוליטית ונורם מדורגות לקומה השנייה.

בחלק הדרומי, בקצה מכלול המבנים, נחשפה סמטה שרוחבה 2.5–2.6 מ' (איור 3), שהסתימעה ברחבה, שבella בכנסייה המרכזית (מדרוםיה). מעבר לסתמה לא נמצא מבנים כלשהם ודומה, שמכאן ואילך השתרעו שדות חקלאיים. מזרחית, לעומת זאת, לא הגיע עדין החפירה לקצה האזור הבוני, אם כי דומה, שחטיבת גוש המבנים הנדון הושלמה. פנימה הדרומית-מזרחת של המכלול נחשפה חצר גדולה (כ-10 X 13 מ'), שבצדיה המערביות, שהתרומות נראתה ברעדת אדמה. במקום התגלתה משקוף. יש לציין, שנוש המבנים המדון נבנה כולה על נבי שיפוע, המשתפל מזרום לצפון. הרצואה הצפונית ביותר, הסמוכה אל המסלול מיימי הורדוס (בעיקרה חצר), נבנתה על גבי מילויים ניכרים, שנתמכו על ידי הבניין המאורך, שככל בתוכו את בית-הבד.

הבניין המאורך, שאורכו 25 מ' ורוחבו 8 מ', כולל שלושה חדרים: חדר ריבועי במרכזו וחדרים מלכניים זוהים משני הצדדים. תקרת החדר האמצעי נשענה על אומנה מרכזית, ואילו בחדרים הצדדים – על גבי שתי קשתות בכל חדר, נשענו על אומנות בצדיו החדרים. בחדרים המערבי והמרכזי לא נחשף ממצא מיוחד כלשהו, אך בחדר המזרחי נמצא בתיירבך שלם. החפירה מצפון וממזרח לבניין המאורך לא הסתימה עדין, אך בבדיקות שנערכו נחשפו שלושה חדרים, שהיו מושפעים בפסיפס: אחד מהם מצפון לבניין המאורך, השני ממזרחו (החדר שדרכו נכנסים אל בית-הבד) והשלישי מזרום לחדר השני. אבני הפסיפס בשני החדרים האחרונים היו גדולות במיוחד ונארא, שני החדרים היו קשורים לתעשיית השמן.

איור 3: הרכזין תחתית; מימין: החומה מן התקופה הרומית (עם בורות בתוכה) וצמוד אליה קיר אבן דודו; משמאל: הסמטה מן התקופה הביזנטית במבט למזרחה

משמעותה העובדה, שהבנייה המארך בעל שלושת החדרים נבנה על יסודות מבנה מן התקופה ההרודיאנית, שקיורתו נשדו כנראה בתקופה הביזנטית, לפני הקמת הבניין הנוכחי במקומו. יש לש考 את האפשרות, שאבני המבנה שנשדו שימשו להקמת הכנסייה המרכזית. עדויות מסוימות לכך הן מיקומו המכובד של המבנה – לצד המסלול וסמוך לבניין המונומנטלי – כמו גם הסקת מסקנה זו בדרך השילילה: לאחר החפירות הנרחבות שנערכו באזורי זה בשנים האחרונות נראה שלא נותר בו מבנה פוטנציאלי סביר אחר, שהאבנים נלקחו ממנו.

מכלול המבנים מן התקופה הביזנטית, שתואר כאן בקצרה, כמו גם המבנה המארך שביתיהבד נבנה בו, מעידים קרוב לוודאי על קהילה של נזירים ביזנטים, שהתרורה בהרודין תחתית. מכלול הבניינים המרכזי, שחילקו היה בין שתי קומות, שימש כנראה את כלל הקהילה. גודלו של המבנה, שביתיהבד נמצא בו, רם, שקהילה היא שהפעילה אותו ולא אייכר בודד.

* * *

מעבר לסמטה מן התקופה הביזנטית נחשפו שרידי הקיר מן התקופה הרומית, שרוחבו 4.2 מ' (איור 3). קיר זה נחzar לאורך כ-30 מ' ממערב למזרחה. הקיר בנוי משתי ופנות אבו, שבנו עס פן חיצוני בלבד (כדומה לטرسות גגניות) וביניהן מילוי מסיבי של עפר. כלל גם מבורי אפר, חרסים, שברי טיח מעוטר בפרסקו כמו גם שברי סטוקו מעוטר דומים לאלה שהתגלו באזור מכלול הבריכה בהרודין תחתית.

הדוון הדרומי של הקיר העבה הפכה לקיר רגיל (שעובי מטר אחד), שניצב מעל ראש המילוי. בקטע שירידנו בו עד לפני הסלע, מעבר לדוון זו, נמצא עשרות אבני דודו נדלות, שנולגו כנראה מן ההר ונעצרו במקום זה (אבנים דומות בסדר גודל זהה מוכרות ממצדה).

אין ספק, שהקירות העבה נבנה על-ידי הרומים בעת המצור שהטילו על הרודיאן, לאחר חורבן ירושלים בשנת 70. מדרום לקיר מצויה מערך טופוגרפי (בצורת "תיאטרון"), שכיוונו את כל אבני הדרצדור, שנזרקו נגירה זו, אל התהום שהקירות נבנה בו. הקיר הרחוב נועד, אם כן, להעניק את האבניים ולאפשר לרומים להשתמש בבניינים שהיינו במקום והו וביעיקר לאפשר תנועה בטוחה נגירה זו בעורף הדרכן המוגנת, שנוצרה על ראש הקיר (ראה חתך באירור 1).

* * *

חשיבות רבה יש לייחס למבנים מן התקופה ההרודיאנית, שנחשפו מתחת למבנים מן התקופה הביזנטית. שרידי המבנים כוללים יסוד בצורת האות "ח", שאורכו כ-25 מ', רוחבו כ-7 מ' ועובי קירותיו 1.25 מ'. בצד המערבי של מבנה זה נמצא שני שתי בריכות צמודות זו אל זו, שגודל כל אחת מהן 3 X 3 מ' בקירוב. בדורותיה מביביניה נחשף גרטס מדורגות, שירד עד קרקעיתה. צמד בריכות אלה היו מקוואות טהרה. המבנה דמי האות "ח" פורק נגראה במהלך התקופה הרודיאנית וייתכן שלא הושלם. לא מן הנמנע, שמבנה זה נועד מלכתחילה לשמש פורטיקו רחוב, שמטרתו אולי להוות חלק ממערך הקבורה של הרודוס. מקוואות הטהרה הצמודות אליו מחזקות להערכת כותבי מאמר זה אפשרות זו. בהקשר זה יש להזכיר את קבר גולית ביריחו כמו גם את קבר המלכה הלני בירושלים – שויים מימי הבית השני – שמקוואות טהרה משולבים בהם בצורת אינטגרלית במערכות קברים. חשוב לציין את העובדה, שמערך מבנים זה אייננו תואם את מערכת היכיונים (*priory*) המאפיינת את הרודיאן רבתי. לעומת זאת תואם קיר תמן, שנבנה קרוב לוודאי עוד בתקופה הרודיאנית, לאחר ביטול מבנים אלה (הקיר בנוי על גבי אחת משתי הבריכות) את מערכת היכיונים הכלליות. לא זו בלבד שקיר תמן זה מכובן מבחינה גיאומטרית לפניה הצפונית-מערבית של הארמון הגדול (ש במידותיו היו 60 X 130 מ'), הוא גם מהווה את המשכו ישיר של הקיר הצפוני של הארמון הגדול, ולכן יש לשיבו לארגון הבסיסי של האתר בימיו של הורדוס.

בשלב כלשהו נרכחה נגראה בהרודיאן תחתית רבייה בתכניות האדריכליות. עדות לשינויים משמעותיים בתכנון האתר נמצא במלול הבריכה הנרחב, המצויה במרכזה של הרודיאן תחתית. על פי המכמוץ שם שייכים הבניין המונומנטלי, המסלול שבקדמתו וכן מקווה הטהרה הנדול, הסמוך אליהם (שנודלו כ-9 X 9 מ'). לשלב הבנייה השני, ביטול המבנה דמי האות "ח" והמקוואות שכזו קרוב לוודאי לאותם שינויים.

סביר להניח, כי הארגון מחדש של המבנים בחלק זה של הרודיאן תחתית קשור בארגון מחדש של מערך הקבורה, שכלל מזוז ואילך נס את המסלול, שנועד ללוויה, את הבניין המונומנטלי, ששימש טרקלין ונקודה לציוו הפקום, ואת המקווה הגדול. במשך שנים רבות של עבודה באתר הייתה תקווה, שאיתור הבניין, שהאבנים המפוארות לבניית הכנסייה המרכזית נלקחו מהם, יסייע בפתרון תעלומת מקום הקבר, או למצער הכנסייה אליו ולהלכה עשוי היה הקבר להיבנות מתחת להר, כמשמעותו ארון, חצוב בסלע, מוביל אליו מן האזור הנדוק. זה המקום צוין, שבין הבניין המונומנטלי ובין מקווה הטהרה הגדול מצוי מרחב שאורכו 18 מ' (צפון-דרום) ורוחבו 8 מ', שנחצב אל תוך המדרון הטבעי לכיוון דרום. במשך שנים החפירה נבדקה האפשרות, שהחציבה זו קשורה בכניסה אל קברו של הורדוס. אך עד כה לא נמצא במקום ממצא אינדיקטיבי כלשהו.

הבניין המארון על שלושת חדריו, שבאחד מהם מצויה בית-הבדן נבנה כאמור על יסודות מן התקופה הרודיאנית. על פי כל הסימנים נשׂדֵד הבניין המארון מאבניו בשלב מוקדם יחסית של תקופה זו, ובמהלך אותה התקופה נבנה הבניין מחדש ובית-הבדן שלב בו

(בתקופה הביזנטית הרבו להשתמש בהרודיון בשידים ההרודיאנים אך תופעה מסווג זה היא ייחודה במיניה). יש מקום להניחס, כי האבני שפורך מן המבנה המאוחר שימשו להקמת הכנסייה המרכזית, הרוחקה ממכנו בכ-30 מ'.

גודלו של הבניין שפורך עלי-ידי הביזנטים דומה לנודלו של הבניין בצורת האות "ח", שפורך עוד במהלך התקופה ההרודיאנית. מעניינת גם הזיקה של בניין זה לבניין המקווה הנדול הסמוך אליו, בדומה לזיקה שהתקיימה בין שני המקוואות והמבנה דמוי האות "ח" שבצדדים, שבוטלו. גם אם בפועל לא נמצאה עדות לכך, שהמבנה המאוחר, הכלול את בית-הבד, היה קשור במשמעות או בעקיפין עם הכנסתה אל קברו של הורדוס, לכאורה יתכן, שהאבנים המפוארות מקורן במבנה זה. עם זאת אין בשלב זה כל אפשרות שהיא הגדיר את הבניין, שהתקיים כאן בימי של הורדוס, בטרם נסדו קירותיו. יש לזכור, שעם המשך החפירות (בקודמת הבניין וב��ביבתו) אפשר יהיה לענות ولو על חלק מן השאלות. שרשימה זו הצבעה עליהם.

רשימת מקורות

- נצר א', קלמן י' ולוריס ר', 2000;
 "בית-המרחץ הגדול בהרודיון וחתתיית", בתוך: "אשל (עורך), מחקרים יהודים ושומרוני, הקובץ התשייעי", אריאל, עמ' 113–120.
 נצר א', 1999;
 הרודيون, מדריך ארכיאולוגי, ירושלים.
 ישראלי י' ומכורך ד' (עורכים), 2000;
 "ארש הגגורות", קטלוג מוזיאון ישראל, מס' 437, ירושלים.

Netzer E., 1981;
 "Greater Herodium", *Qedem*, vol. 13.

בית-בד מן התקופה הביזנטית בהרודיון

תחתית

יעקב קלמן

המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים

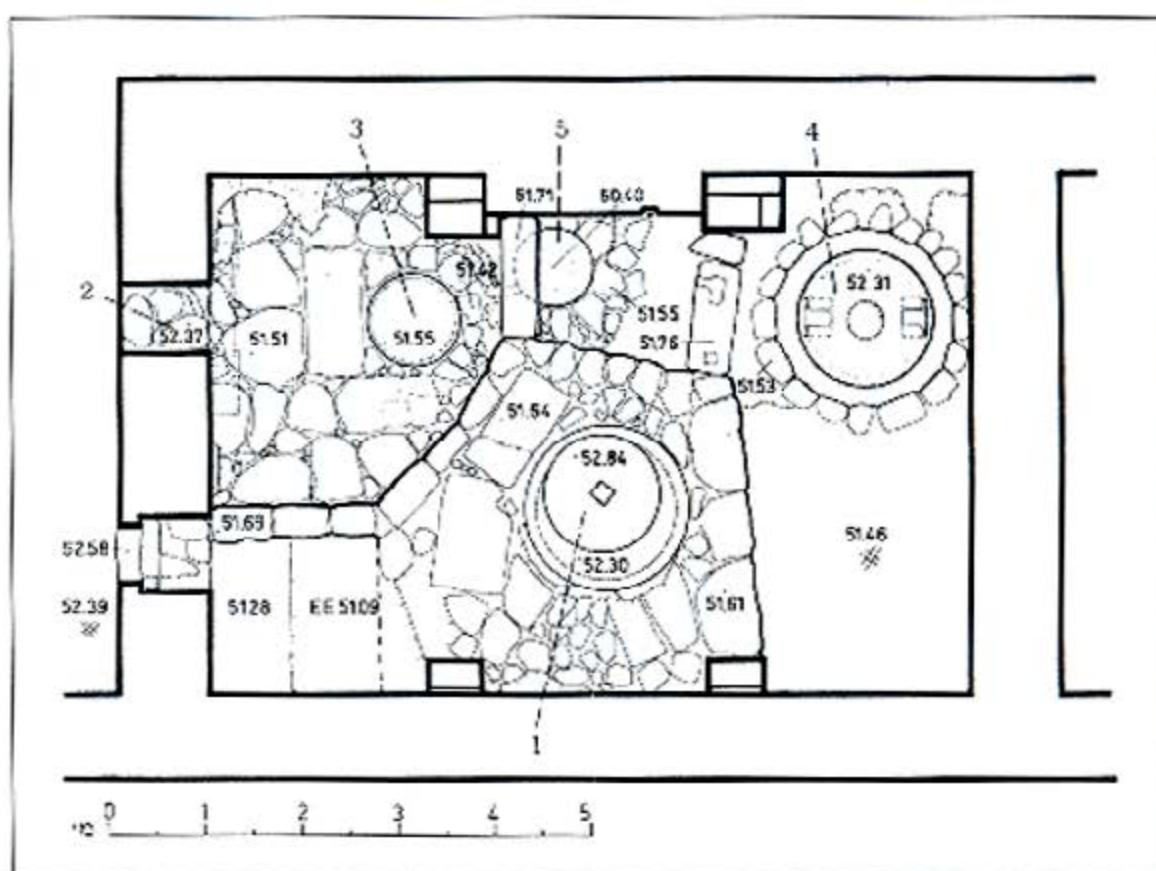
ביתי-בד בהרודיון תחתית ממוקם בקרבת הבניין המונומנטלי, סמוך לפינה הדרומית-מזרחית של מقلול הבריכה. המתקן ממוקם בתוך מבנה מן התקופה הביזנטית, שנבנה על יסודות בניין מתkopתו של הורדוס, ונחשף במהלך החפירות באתר, שהתחדשו בתחילת שנות ה-1990.¹ בית-הבד שין ליישוב ביזנטי נרחב מן המאות החמישית עד השביעית לספירה, שכלל שלוש כנסיות (ג'זר, בירגר ופלר, תשמ"ז), מבני מגורים ומתקנים חקלאיים שונים. בית-הבד עצמו שין לטיפוס השומרוני (Ayalon, 1996, 1). המאפיין עליידי מכבש, קורה ובוגר. בתיבד מטיפוס זה נפוצים באזורי השומרון, השרון, הכרמל ורמת מנשה.

מתוך מقلול בית-הבד נחשף עד כה רק חדר ההפקה, שמידותיו 7.8 X 5.5 מ' (איור 1). הקיר הדרומי, ששימש גם קיר תמך למילויים מודרומים לו, השתמר לגובה של כארבעה מטרים. יתר הקירות שרדوا לנובה של שני מטרים והקירות היו בנויים מאבני גזית לפני חוץ ואילו בתוך החדר – משלוב של אבנים גדולות ואבני שדה קטנות, שהוחזקו בעורת טיטה. תקרת החדר נשענה על שתי קשתות שנטמכו באומנות, שתויס בקיר הצפוני ושתיים בקיר הדרומי. מסיבה שלא התבררה עובה הקיר הדרומי באמצעות ציפוי של אבני גזית. הכניסה אל החדר הייתה ממזרח, סמוך לפינה הצפונית-מזרחית של החדר. דרך פתח צר בעל מפתח, שהוגבה בכ-110 ס' מ' מעל רצפת החדר. במרכז החדר נמצא מתקן ריסוק ובדרומו ממוקם מערך "העצירה", המורכב מוגמתת "הבד" במזרח, מאבן "הבודזה" ומאבן עגנית הבוגר במערב – שלושת האחרונים על אותו הקו. מתקן נוסף – בור פסולת – מצוי בקדמת הכניסה אל החדר.

במרכז החדר נחשף מתקן ריסוק, המורכב מאבן "ים", שקוטרה 180 ס' מ' ורוחבה 50 ס' מ', שהוגבה מן הרצפה כדי 30 ס' מ' בעורת מסד, שנבנה מאבני שווה והיה מטויח (אייר 2). על גבי אבן הים נחשפה אבן "ממל", שקוטרה 112 ס' מ', רוחבה 30 ס' מ' ובמרכזו חור מרובע, שנועד להכנסת קורת הייצול. החדר רופץ בלוחות אבן, שהמזרחיות מביניהן הצלינו בnodlon ועד כדי 140 X 70 ס' מ'. יתר המרצפות היו קטנות יותר. יש לציין, שבכל המרצפות שהקיפו את אבן הים ניכרת בליה רבה, המעידת על השימוש הממושך בביות-הבד.

בחלק הדרומי של החדר מוקם מתקן עכירה (אייר 3). בקיר המזרחי של החדר, סמוך לפינות הדרומית-מזרחית, נחשפה הגומחה (גובהה 85 ס' מ', רוחבה 90 ס' מ' ועומקה 100 ס' מ'), שבתוכה נעה קורת הבד. הגומחה הייתה מקורה בלוחות אבן, שנשענו על אבנים

1. החפירות בהרודיון, שנערכו בשנים 1997–2000, נוהלו על ידי אחד נוצר בסיווע יעקב קלמן ובהשתתפותם של רחל לוריס ואורן גוטפלו.

א'ור 1: תכנית בית הבר

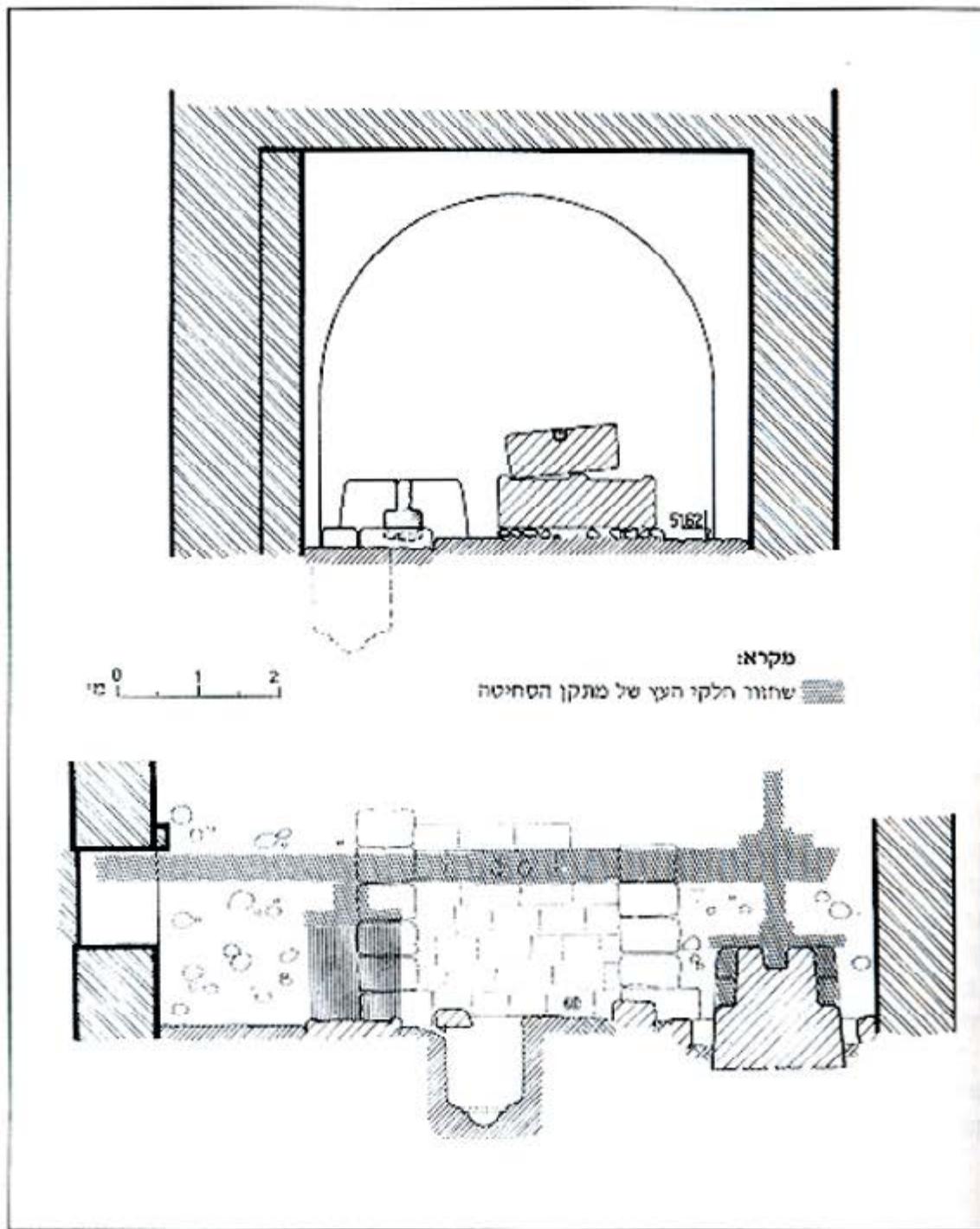
המספרים מציגים את הגובה, לעליהם המסומנים יש להוסיף 600 מ', כווננה: הערך 51.46 שווה לגובה של 651.46 מ' מעל פני הים.

מקרה:

1. מתקן הריסוק, היס והטמל
2. הגטמהה, שהקורה הוכנסה אליה
3. אבן ה"יבוזה", שהסלים הוחנו עליה
4. האבן ששימשה לעגינת הבורן
5. הבור לאיסור השfon

א'ור 2: שרוויי מתקני בית הבר נקבעו לדרום

איור 3: תיאור משוחזר של בית־ביד
למעלה: חצר בכיוון צפון־דרום במערב מבט למערב; מימין – מתקן הריסוק ומשמאלו – האבן
ששימשה לעגינת הבורג
למטה: חצר בכיוון מזרח־מערב מבט לדרום

נדולות, שבאו אל תוך החדר. בתוך אבניים אלה נמצאו שקעים, שנועדו לקורת הציר, שנעלה את קורת הבד. מערבייתו לנומחה מצויה אבן "הבודידה", שהஸלים עם העיסה המורוסקת של הזיתים, שרוסקו בעורת אבני הים והמלל, הונחו עליה. קורתה 100 ס'מ., היא בולטת כעשרה סנטימטרים מעל הרצפה המקיפה אותה ובשוליה מצוי חרץ "עוקה". המשטח המרוצף, המוקף באבני שפה, אינו רגולרי בעורתו. הוא משתפיע כלפי פניהם האיסוף, המצוי לצד הקיר הדרומי, במרכזו, למרגלות הציפוי באבני גזית שתואר לעיל.

קוטרו של בור האיסוף 80 ס"מ ועומקו המרבי 110 ס"מ. בתחתיתו מצויה שכבת רודורית ובמרכזו – אגן מאבן בזלת, ששימש לאיסוף הנוזלים בעת ריקון הבור. הטיח של בור האיסוף איכתו טובה. השיש המזרחי של פתח הבור מכוסה בלוח אבן שבצדיו חור. אל תוך בור זה נוקו השמן, שהגיע מכיוון אבן הבודייה. ניתן להניח, שכור האיסוף לא שימש להפרדת השמן מן המים. ההפרדה נעשתה כנראה בבור אחר מוחוץ לבית-הבד.

במערב החדר, על הציר המחבר את הגומחה עם אבן הבודייה, נחפה האבן, ששימשה לעגינת קורת הבודייה. האבן, שצורתה צורת חבית, מצויה כ-7.6 מ' ממערב לגומחה. קוטרה 145 ס"מ (120 ס"מ בראשה), והיא שקופה בתוך הרצפה ובולטת כ-110 ס"מ מעלה. בראש האבן ניכר שקע עגול, שבתוכו הושקע הקצה ה"כדי" של קורת הבודייה. משני צדי האבן מצויים חריצים בצורת האות ד הפוכה, שבתוכם שלבה מסגרת, המייצבת את קורת הבודייה אל האבן. החלק המערבי של החדר לא היה מרופץ (למענה הייתה כאן רצפת עפר כבוש). יש לציין, כי במחיצת המרחק שבין האבן, שימשה לעגינת קורת הבודייה. ובין הבור לאיסוף השמן שלבבה רצפת בית-הבד אבן מאורכת ובה שני חריצים. תפקידה של אבן זו, שהייתה גבוהה במקצת ממפלס הרצפה, אינה ברור דיו.

בפינה הצפונית-מזרחית של החדר, בקדמת פתח הכניסה, נמצא בור לאיסוף הפסולת (הגפט) לאחר עצירת השמן. מידותיו של הבור 2.2 X 1.5 מ', עומקו כ-50 ס"מ מתחת לרצפה, וכמות גדולה של חרוצי זיתים ופסולות ארכיגיות נמצאה בתוכו. יש להניח שמיומו של בור האיסוף, בקדמת דלת הכניסה אל החדר, מרמז על כך, שבמקור היה מכוסה בלווחות עץ. בתוך החדר הנדון נמצאו משקלות אבן אחדות. ניתן שהימצאותן כאן מעידה על מעבר במהלך תקופה השימוש בבית-הבד משיטת עכירה בעורת משקלות לעכירה בעורת בוגר. כן נמצאו בשתיים מפיניות החדר ערכות זעירות של סיד, שייתכן שנועד למניעת تسיסת ה gropת.

החדרים הצמודים אל בית-הבד נחשפו בחלקים הקטן בלבד (כולל שני חדרים מצד מורה, שהיו מרופצים באבני פסיפס גדולות מן הממוצע) – עובדה המונעת שריטות תמונה שלמה יותר שלו ומצבעה על קיומם אפשרי של רחבה כניסה או של מתקנים לאחסון השמן. ניתן שבמהשך החפירה אפשר היה להבין את פשר גובה יציאה הדופן של מפתח דלת הכניסה מעל רצפת החדר. עם זאת מן הרاءו לציין, כי המשטח שבסביב מתקן הריסוק – אבני הים והמלל – מצומצם יחסית. קשה להניח, שהמוקום התאים לריסוק זיתים באמצעות חמור או בעל חיים אחר. ריסוק הזיתים נעשה כנראה על ידי בני אדם. הממצא בתוך החדר מעיד על קומה שנייה עם רצפת פסיפס, שהייתה ממוקמת מעל חדר ההפקה.

גילוי בית-הבד בהרודיאן תחתית מעיד על גידול זיתים באזור בתקופה הביזנטית. מעניין שלא הרחק מבית-הבד, בפינת הבריכה הגדולה שבמרכז מכלול הגן המפואר, שהיה כאן בימי הורדוס, נחפה בשנות ה-80 נת גדולה ליין.

רשימת מקורות

נצר א', בירגר ר' ופלר א', תשמ"ג,
"כנסייתיה של הורדון", *קדמוניות*, כ, עמ' 32–44.

Ayalon E., 1996:

"The 'Samaritan' Olive Oil Press", In: D. Eitam & M. Heltzer (eds.), *Olive Oil in Antiquity*, Padova.

the walls of this structure were built in the Byzantine period, its foundations were no doubt, Herodian.

A unique wall, 4.2 m wide (at least 30 m long), was exposed south of the above-mentioned Byzantine Street. The wall was made of a substantial fill (including Herodian pottery, stucco and fresco), reinforced by stone terrace walls on both sides. The wall was probably built during the tentative Roman siege on the Mountain-Palace-Fortress, following the destruction of the Second Temple in Jerusalem (as reported by Josephus Flavius). As an accumulation of ca. 20 rounded heavy stones (ca. 35 cm in diameter) was exposed in a sounding along the southern side of this wall, it seems that the wall has been built in order to stop these stones, probably rolled from the top of the mountain, by the Jewish rebels.

During the excavations, remains of Herodian structures were found under the Byzantine cluster. They consist of a U-shaped structure, 25 X 5 m in size (with walls 1.25 m wide), flanked at one side by two adjacent pools (each ca. 3 X 3 m, probably a *mikveh*). The U-shaped structure was looted already in the Herodian period. At the same period, a long-range terrace wall was built on top of one of the adjacent pools. However, whereas the U-shaped structure is ca. 30 degree off the common Herodian grid in Lower Herodium, the terrace wall was in accordance with it. The replaced structures might have belonged to an early version of Herod's Tomb Estate.

There is a good probability that this structure, which predated the elongated building (apparently both looted and later rebuilt, during the Byzantine period), had been the source of the elaborate Herodian stones, which were used for the construction of the Central Church. The similarity in size of this elongated structure and the replaced U-shaped structure, as well as its proximity to the large Herodian *mikveh* (exposed in the 1980 east Monumental Building), point to the elongated building as a potential source of these elaborate Herodian stones.

OLIVE OIL PRESS FROM THE BYZANTINE PERIOD AT LOWER HERODIUM

Yakov Kalman

The Hebrew University of Jerusalem

A well-preserved olive oil press was recently exposed at Lower Herodium.* It occupied a room, 7.8 X 5.5 m in size, entered through its northeastern corner. The

The present article describes the story of the discovery of the scroll, its opening and relevant scholarship. Afterwards we will suggest an identification of a difficult site, "קָהֵלֶת" (Kahelet), mentioned in the scroll. According to the scroll, four or five treasure troves were hidden at this site, together with an additional copy of the scroll.

Kahelet - and there is no assurance that this is the same "Kahelet" - also appears in several places in the Mishnah and the Talmud. Various identifications have been proposed. In this article, a new identification is offered, suggesting to identify it with the Ein Samiya Valley in the Samarian Desert. The identification is based on geographical data in the descriptions in the scroll, a possible link to the conquests of John Hyrcanus in Samaria, as well as in the preservation of the ancient toponym in the name of the Wadi Kuheila, which flows through the Ein Samiya Valley.

Our principle approach is based on the assumption that the place names appearing in the scroll alluded to names of locations that existed during the Second Temple period. Clearly it may not be concluded from this that the treasures described actually existed.

NEW EXCAVATIONS AT LOWER HERODIUM, EAST OF THE MONUMENTAL BUILDING

Ehud Netzer, Yakov Kalman & Rachel Lauris

The Hebrew University of Jerusalem

During the years 1997-2000, further excavations were conducted at Lower Herodium, east of the "Monumental Building", the large ritual bath to its east and the Byzantine "Central Church" to its south. In the course of these excavations, a cluster of Byzantine structures, apparently affiliated to the Central Church (part of a monastery?), was exposed. At the southern edge of this cluster, a street, ca. 2 m wide, was revealed, terminating in an open space, south of the church.

At the northern edge of the same cluster, at the fringe of the Herodian course (350 m long, situated in front of the Monumental Building), an elongated Byzantine structure, 25 X 8 m in size, was revealed. The elongated structure consisted three rooms, the central one square and the two side ones rectangular. A well-preserved olive oil press was exposed in the eastern room amongst the three. Whereas all of

CONTENTS

PART ONE: HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL STUDIES

Y. MEITLIS	ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE OF DEMOGRAPHIC CHANGES IN THE HILL COUNTRY DURING THE 14 TH CENTURY BCE.....	11
S. GIVON	THE THREE-ROOMED HOUSE FROM TEL HARASIM.....	19
Z. MESHUL	THE "TONGUES" OF THE DEAD SEA AND THE DATING OF THE BORDERS OF JUDAH.....	25
H. ESHEL	A THREE SHEKEL WEIGHT (?) FROM QUMRAN.....	33
V. SUSSMAN	THREE NOTES ON CLAY OIL LAMPS.....	35
V. SUSSMAN	STRUCTURES DEPICTED ON OIL LAMPS OF ERETZ-ISRAEL	53
A.S. KAUFMAN	"DECREED FROM HEAVEN THAT THE WESTERN WALL SHALL NEVER BE DESTROYED".....	77
A. SOLOMON	PLANNING OF A HELLENISTIC CITY AND THE "NEW JERUSALEM SCROLL" AS REFLECTED IN ARCHAEOLOGICAL FINDING.....	89
Y. SELINGER	A JEWISH BURIAL CAVE AT JIFNA.....	103
O. SION & D.T. ARIEL	THE STRUGGLES BETWEEN HEROD AND ANTIGONUS IN THE QARANTAL CLIFFS.....	113
B. ZISSU	THE COPPER SCROLL'S "KAHELET" AT EIN SAMIYA IN THE SAMARIAN DESERT.....	119
E. NETZER, Y. KALMAN & R. LAURIS	NEW EXCAVATIONS AT LOWER HERODIUM, EAST OF THE MONUMENTAL BUILDING	137
Y. KALMAN	OLIVE OIL PRESS FROM THE BYZANTINE PERIOD AT LOWER HERODIUM.....	143
R. REICH & E. SHOKRON	THE WESTERN EXTRAMURAL QUARTER OF BYZANTINE JERUSALEM.....	147

Editorial Board: **Prof. P. Alpert**, Tel-Aviv University
Prof. H. Eshel, Bar-Ilan University
Prof. G. Goldberg, Bar -Ilan University
Dr. Y. Mimran, Ministry of National Infrastructures, Jerusalem
Prof. E. Netzer, The Hebrew University of Jerusalem
Prof. M. Pinthus, The Hebrew University of Jerusalem
Prof. J. Schwartz, Bar-Ilan University

Production

"ERETZ"

Geographic Research and Publications
Project for the Advancement of
Knowledge of Eretz Israel
Tel-Aviv University

Head and Editor-in-Chief
Prof. AVI DEGANI
Tel-Aviv University,
Department of Geography

Editorial-Board Manager:
DALIA AMIR

Style Editor and Editorial Secretary:
ORNA GILBOA

Word Processing and Computer Setting:
ESTER KERET

JUDEA AND
SAMARIA
RESEARCH
STUDIES
VOLUME TEN

Editor Dr. Ya'acov Eshel

The Research Institute, The College of Judea and Samaria, Ariel